

СЕМАНТЫЧНАЯ СТРУКТУРА ВЫТВОРНЫХ СУБСТАНТЫВАЎ

Заканчэнне. Пачатак у № 4.

Вытворныя субстантывы могуць матывавацца практычна любой часцінай мовы, якая ў многім вызначае механізм арганізацыі і функцыянавання семантычнай структуры вытворнага назоўніка.

1. Полісемантычныя субстантывы, утвораныя ад дзеяслоўных асноў (як правіла, суфіксальным шляхам) уяўляюць з сябе самую шматлікую групу. Суфіксы выконваюць перш за ўсё словаўтваральную ролю, з'яўляюцца як бы афарміцелямі субстантыва і канкрэтызатарамі (спецыялізатарамі) шырокай і глабальнай дзеяслоўнай семантыкі. Праходзячы праз прызму субстантыва і яго марфем, семантыка дзеяслоўнай асновы трансфармуецца ў пэўным кірунку, ствараючы дзялікія магчымасці для сэнсавага вар'іравання вытворных адзінак. Такія адзінкі, семантыка якіх складаецца з абагульняючага значэння дзеяслоўных асноў (дзеяння, працэсу ці стану), значэнняў афіксаў і ўзнікаючай пры гэтым ідыяматычнай надбаўкі, абазначаюць людзей і жывёл, разнастайныя бытавыя прыборы, механізмы, прылады працы і прыстасаванні, звязаныя з тымі ці іншымі дзеяннямі, функцыямі, перамяшчэннямі ў прасторы і інш. Так, полісеманты, утвораныя ад дзеясловаў *хадзіць*, *скакаць* пры дапамозе суфікса *-ун-*, аб'ядноўваюць у межах семантычнай структуры людзей (жывёл, насякомых) і розныя прыстасаванні, бытавыя прадметы, звязаныя асаблівасцямі руху, перамяшчэння. Напрыклад, *хадун* 1. бар., петр., раг., рэч., добр., лоеўск., в.-дзв., остр., стаўб. 'прылада, пры дапамозе якой малыя дзеці вучацца хадзіць'; 2. жытк. 'дзіця, якое вучыцца хадзіць'; 3. белв., міёр. 'халок'; 4. літар. 'дэталі машыны, механізма, якія знаходзіцца ў пастаянным руху' (СП; МСГ; ДСЛ; Сцяшк., І; Сцяц., І; БДС; НС), *скакун* 1. літар. 'конь з высокімі бегавымі якасцямі'; 2. літар. 'той, хто не сядзіць на месцы, любіць скакаць, бегавіць'; 3. літар. 'спартсмен, які займаецца скачкамі'; 4. літар. 'танцор'; 5. смарг., лях. 'блыха'; 6. чэрв. 'конік' (БДС; СП; ДСБ).

Даволі шырокі парадыгматычны рад складаюць ЛСВ полісемантаў, утвораных ад дзеясловаў закончанага трывання з прэфіксам *за-* пры дапамозе суфікса *-к-*. Часцей за ўсё такія ЛСВ суадносяцца з прыладамі (сродкамі) працы і вынікам дзеяння. Напрыклад: *за/крутка* 1. літар. 'прыстасаванне для запірання дзвярэй'; 2. літар. 'заварацень'; 3. кап. 'палка, якой

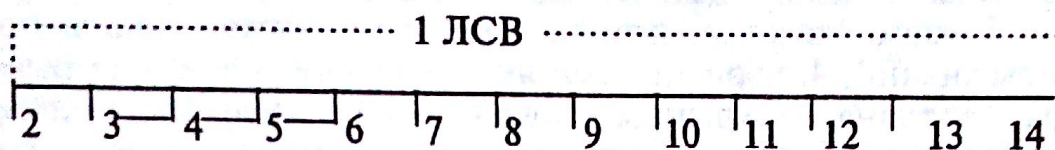
закручваюць вяроўку'; 4. вiл. 'палка, пры дапамозе якой замацоўваецца меншы навой'; 5. валож. 'драўляная пурбалачка, якая ўжывалася замест гузіка'; 6. пух. 'машынка для дамашняга кансервавання'; 7. ваўк. 'сукаратка' (СП; Бяльк.; Сцяшк., I; МСГ; СГЦ); *за/стаўка* 1. літар. 'шчыт для затрымання вады, якая падае на кола вадзянога млына'; 2. мсцісл. 'жэрдка ў гумне'; 3. клім. 'калодка, што падтрымлівае галоўку полаза пры яго выгінанні'; 4. чэрв. 'дошка, якой закрываецца або адкрываецца адтуліна ў скрынцы' (Бяльк.; СГЦ); *зару/бка* 1. літар. 'зарубліванне'; 2. літар. 'метка, знак, зробленыя сякерай, нажом і пад.'; 3. барыс. 'малы выступ на коміне'; 4. вiл., лаг. 'гадавое кальцо на рагах у жывёлы'; 5. шчуч. 'рубец у адзежы'; 6. вiл. 'маршчына' (СП; СГЦ).

Ад дзеяслоўных асноў *капаць, драць, трапаць* пры дапамозе суфікса -чк- (-шк-) утвараюцца полісеманты са значэннем суб'екта, сродку і выніку дзеяння. Звычайна яны называюць чалавека, розныя прыстасаванні, механізмы, прылады працы па іх характэрных дзеяннях, функцыях, а таксама рэаліі, якія з'яўляюцца вынікам такіх дзеянняў. Напрыклад: браз., хойн., добр., лоеўск., шчуч., воран., драг., пруж. *кап/чка* 'рыдлёўка; матыка; чап'яла; той, хто капае бульбу (БДС; СП; МСГ; ДСЛ; ДСБ; Сцяшк., I), літар., гродз., вiл., барыс., глыб., лоеўск., карм., бяроз. *драчка* 'цясларская прылада; паз, выемка ў бярвяне, дошцы, зробленыя пры дапамозе такой прылады; шчотка для абдзірання і ачысткі льну; тарка, ручныя жорны; матыка; расшчэпленыя дубцы для пляцення кошыкаў; палоска ліпавай кары; печыва з дзёртай бульбы і мукі (СП; СГЦ; ДСЛ; БДС; МСГ; МС), рас., в.-дзв., вiл., воран., жытк., добр. *трап/шка* 'мянташка; траплю; звязка мідзёлі; балбатун' (БДС; МСГ).

У літаратурнай мове пракаўжывальнымі з'яўляюцца полісеманты з суфіксам -к-, ДСВ якіх могуць развівацца па лініі "пэўнае дзеянне ⇒ вынік гэтага дзеяння" (*пасылка, вырубка, выплаўка, лепка, масечка, падпіска, адпіска*), "пэўнае дзеянне ⇒ інструмент (сродак) дзеяння" (*замазка, завязка, зачэпка, заварка, падводка, падмазка, прысыпка, абліцоўка, аблямоўка, абіўка, трамбоўка*).

У семантычнай структуры суфіксальнага дэрывата *стаяк* налічваецца 14 ЛСВ, якія суадносяцца са шматлікімі прадметамі побыту, прыстасаваннямі, часткамі збудаванняў і аб'яднаны агульнасцю лакатыўнай семы — размяшчэннем у прасторы (як правіла, вертыкальным): *стаяк* 1. літар. 'вертыкальны брус, слуп у якім-небудзь збудаванні, прыстасаванні, якія служаць для апоры або злучэння чаго-небудзь'; 2. бяроз. 'бакавы вушак'; 3. літар. 'вертыкальная труба збудаванняў'; 4. літар. 'комін'; 5. петр., калінк. 'грубка'; 6. слон. 'сценка з дымаходам пры пліце'; 7. паўн.-усх., паўдн.-зах., цэнтр. 'круглы стаячы вулей'; 8. круп. 'стаячая калыска'; 9. брасл., астр. 'стойка для навучання малых дзяцей хадзьбе'; 10. іўеўск. 'прыстасаванне для трапання льну'; 11. воран. 'малая ўкладка снапоў на полі';

12. воран., гродз. 'каласок, выпадкова не зжаты ці не скошаны'; 13. пух., ст.-дар., барыс. 'старчковы (галоўны) карань дрэва'; 14. бяроз. 'сухастоіна' (ЛАБНГ, I, III; СП; Сцяшк., I; МСГ; БДС). Схематычна структуру гэтага полісеманта можна паказаць наступным чынам:

Як бачна са схемы, 1-ы ЛСВ, які прадстаўляе норму сучаснай літаратурнай мовы, выступае ў якасці гіпероніма. Ён не толькі звязвае ў адзіную структуру ўсе ЛСВ, цэментуе іх, але і з'яўляецца своеасаблівым семантычным фонам, асобныя элементы якога ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы (асобных дыялектных кантынумах) атрымліваюць сваё праўленне ў выглядзе спецыялізаваных і больш-менш канкрэтызаваных ЛСВ.

2. Утваральнымі адзінкамі, ад якіх іх дапамозе тых ці іншых сродкаў утвараюцца полісемантычныя субстантывы, могуць быць прыметнікі.

Найбольш распаўсюджанымі ў літаратурнай мове і гаворках з'яўляюцца вытворныя суфіксальныя дэрываты, утвораныя ад асноў якасных прыметнікаў са значэннем колеру. Агульнае інварыянтнае значэнне "колер", "афарбоўка" аб'ядноўвае ў адзінае сэнсавое цэлае практычна неабмежаваную колькасць суадносных з ЛСВ дэнамінаў (людзей, жывёлаў, дрэвы, расліны, розныя бытавыя прадметы і іх часткі, адзенне і інш.). "Колерныя" ЛСВ носяць больш самастойны, незалежны характар і на семантычнай шкале займаюць прамежкавае становішча паміж полісеміяй і аманіміяй. Напрыклад: *бель* 1. літар. 'яркі, чысты белы колер чаго-небудзь'; 2. чач. 'белая фарба'; 3. стаўб. 'тонкае кужальнае палатно'; 4. круп., бяроз. 'адбеленыя кужальныя ніткі'; 5. іўеўск. 'белая сукенка'; 6. лаг. 'кашка з сырой аўсянай мукі і вады'; 7. в.-дзв. 'белы наліў'; 8. бар., рэч. 'балота, парослае павеем'; 9. гарад. 'дробная недрапежная рыба' (СПЦ; СП; МСГ; ЖНС; НЛ), *сіняк* 1. літар. 'пасінелае месца на целе'; 2. літар. 'ядавітая расліна'; 3. дзятл., драг. 'махавік жоўта-буры'; 4. калінк. 'ядавіты грыб'; 5. смарг., гродз., рэч. 'балотная глеістая зямля' (СП; МСГ), *шарак* 1. літар. 'шэры заяц'; 2. літар. 'кафтан з шэрага сукна'; 3. чэрв., віц. 'сукенка хатняга вырабу'; 4. браг., светл., паўн.-зах. 'неадбеленае палатно'; 5. лаг. 'пячкур' (Сцяшк., I; МСГ; СП; Шат.; Касп.), *сівак* 1. літар. 'конь сівой масці'; 2. шчуч., лід., дзятл., воран. 'неўрадлівая глеба сівога колеру' (СП; Сцяшк., I), *краснюк* 1. тур., брэсц., драг., пін., бяроз. 'падасінавік'; 2. тур. 'чырванаваты здаровы чалавек' (ЛАБНГ, I; БДС; МСГ; ТС), *зялёнка* 1. літар. 'грыб з пласціністай зялёнай шапкай'; 2. літар.

‘вадкась зялёнага колеру на спірце з антысептычнымі ўласцівасцямі’.

Акрамя значэнняў, суадносных па колеры, у структуры вытворных полісемантаў фіксуюцца ЛСВ, якія характарызуюць вонкавыя, фізічныя, узроставыя якасці дэнататаў, іх форму, кансістэнцыю, смак і інш. Напрыклад: літар. *глушэц* 1. ‘вялікая лясная птушка’; 2. ‘глухі чалавек’, літар. *сляпак* 1. ‘сляпы чалавек’ 2. ‘цёмны, неадукаваны чалавек’; 3. ‘невялікі грызун, які жыве пад зямлёй’; 4. ‘двухкрылае насякомае’, *маладзік* 1. літар. ‘месяц у першай квадра’; 2. тур., ваўк. ‘малады хлопец’ (Сцяшк., І; ТС), *старык* 1. ветк., рэч., хойн., раг., бярэз., іван. ‘старыца’; 2. рэч., лоеўск., бяроз., лун. ‘месяц (поўны)’; 3. браг. ‘старое дрэва’; 4. брасл. ‘стары чалавек’; 5. гродз. ‘муж’ (МСГ; ДСЛ; СП; БДС; ДСБ), літар. *кывуля* 1. ‘крывая рэч’; 2. ‘крывое дрэва’; 3. ‘крывы, кульгавы чалавек’; 4. ‘палка з загнутым верхнім канцом’; 5. ‘неакуратна напісаная літара’, *кісляк* 1. глус., віл., мядз., паст., лоеўск., тур., хойн. ‘кіслае малако’; 2. іўеўск. ‘закваска’; 3. літар. ‘вялы, нудны чалавек’; 4. кар. ‘абібок, гультай’ (СГЦ; СП; ТС; МСГ; ДСЛ; БДС; Сцяшк., І).

3. Полісеманты, ЛСВ якіх матывуюцца назоўнікамі, уяўляюць з сябе даволі вялікую групу. У адрозненне ад папярэдніх груп, яна характарызуецца трывалымі і ўстойлівымі сувязямі паміж ЛСВ, якія засноўваюцца не толькі на апасродкаванай сувязі (праз значэнні ўтваральнага назоўніка), але і на ўнутранай (прамой) суаднесенасці ЛСВ. Больш актыўную ролю пры словавытворчасці выконваюць афксы, якія ўносяць прыкметныя карэктывы ў арганізацыю сэнсавай структуры полісеманта. Так, напрыклад, суфікс *-ішч-* спрыяе ўзнікненню ў структуры слова лакатыўнага ЛСВ, які ў парадыгматычным радзе ЛСВ займае дамінуючае становішча, параўн.: *гумнішча* 1. літар. ‘месца, на якім стаяла гумно’; 2. бялын. ‘невялікі пляц каля гумна, насупраць варот’ (МС), *глінішча* 1. літар. ‘месца здабычы гліны’; 2. мсцісл. ‘гліністы ўчастак поля’ (Юрч., І), мядз. *ламішча* 1. ‘месца, дзе гарэў касцёр’; 2. ‘куча галля’ (НС), палес. *льнішча* 1. ‘поле, з якога сабралі лён’; 2. ‘вертыкальная частка калаўрота, да якога прымацоўваецца кудзеля’ (ЛП).

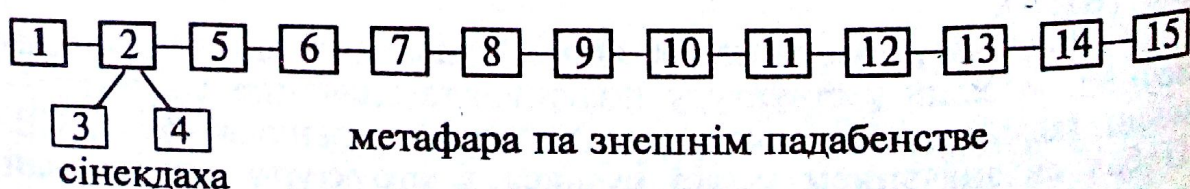
У некаторых выпадках лакатыўныя ЛСВ, скіраваныя на семантыку ўтваральнага назоўніка, могуць уключацца ў дзеянне метанімічнай мадэлі “месца $\Rightarrow$ тое, што засталася на гэтым месцы пасля ўборкі”, параўн.: віл. *лянішча* ‘поле, на якім рос лён — трава, якая засталася пасля таго, як вырвалі лён’ (ЖС), мсцісл. *ільнішча* ‘тс’ (Юрч., І), чэрв. *канюшынішча* ‘поле, з якога сабралі канюшыну — рэшткі сцяблоў ад зжатай канюшыны’ (Шат.).

Суфікс *-ін-*, пры дапамозе якога ўтвараюцца адыменныя назоўнікі, уносіць у структуру полісеманта значэнне сінгулятыўнасці (адзінкавасці), якое, па сутнасці, пранізвае ўсе ЛСВ. Побач са значэннем гэтага суфікса ў структуры вытворнай

адзінкі выдзяляецца галоўная сэнсавая частка, выражаная ўтваральнай асновай. Неапасродкаванае ж узаемадзеянне ЛСВ па формуле метанімічнага пераносу “адно дрэва (куст) $\Rightarrow$ адзін іх плод” робіць сэнсавую структуру субстантыва маналітнай і адзінай, што дазваляе асобным аўтарам лексікаграфічных крыніц бачыць у вытворных сінекдахічных адзінках не самастойнае значэнне, а яго адценне, параўн.: *слівіна, вішніна, чарэшніна, ігрушына, дуліна, арэшына, парэччына, малініна, рабініна, крушыніна* ‘адно дрэва, куст — адзін плод з гэтага дрэва (куста)’ (НСл.; Касп.).

Па сваіх сэнсавых асаблівасцях вытворныя структуры з суфіксам *-ін-* практычна не адрозніваюцца ад сваіх утваральных адзінак без суфікса. Ускладненыя адценнем сінгулятыўнасці, яны актыўна ўключаюцца ў дзеянне метанімічнай формулы “адна сцябліна $\Rightarrow$ адно яе зярнятка” (міёр. *кукурузіна, прасіна, пасоліна, пшанічына, ічмініна, лубініна* (НСл.)), “адно сцябло $\Rightarrow$ адзін яго карань” (міёр. *хрэніна* (НСл.)), “адзін куст $\Rightarrow$ адна яго кветка” (міёр. *розіна* (НСл.)), “магэрыял $\Rightarrow$ выраб з яго” (в.-дзв., міёр. *карына, мультаніна* (СЛ; НСл.)), “адно дрэва $\Rightarrow$ яго драўніна” (глус. *грабіна* (Янск., II)).

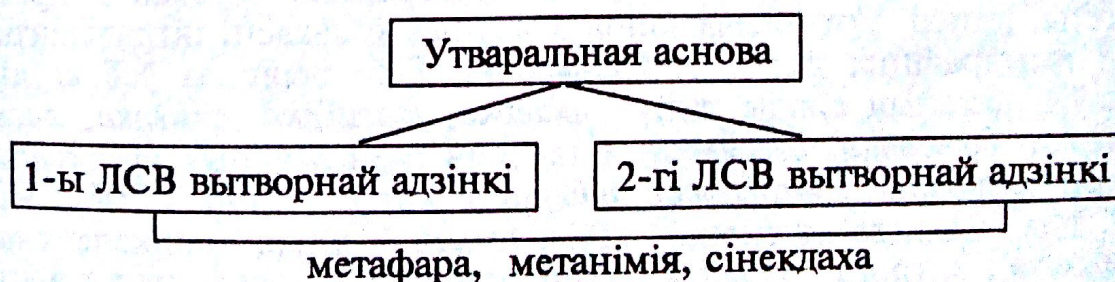
Утваральныя адзінкі фармуюць сэнсавы цэнтр, ядро вытворнага слова, прадказваюць шырокія ці вузкія магчымасці яго семантычнага развіцця. Утваральныя асновы з абстрактным зместам ці шырокай рэфэрэнтнай (прадметнай) суаднесенасцю захоўваюць здольнасць да самых розных пераасэнсаванняў і мадыфікацый у структуры вытворнага слова, і наадварот, назоўнікі з канкрэтнай прадметнай суаднесенасцю маюць невялікія магчымасці ў развіцці полісемантычнасці вытворных субстантываў. Так, напрыклад, суфіксальны дэрыват *рагач*, утвораны ад назоўніка *рог*, характарызуецца шырокай і разгалінаванай сеткай ЛСВ, якія па-рознаму праяўляюцца ў розных дыялектных кантынумах: 1. літар. ‘ніжняя частка хвойнага дрэва з вывернутым каранём’; 2. літар. ‘драўляная саха’; 3. літар. ‘драўляная частка сахі’; 4. рас., тур. ‘ручка сахі’; 5. воран., маст., маз. ‘вілкі, якімі ставяць у печ або вымаюць з печы гаршкі’; 6. гом. ‘драўляныя вілы’; 7. маз. ‘відэлец’; 8. ветк. ‘матавіла’; 9. кап. ‘вось шпулькі ў самапрадцы’; 10. беш. ‘ніжняя ручка ў прадольнай піле’; 11. рас. ‘саха калодзежнага жураўля’; 12. драг. ‘дышаль у плузе’; 13. лоеўск. ‘дышаль у возе’; 14. кар. ‘машына церці лён’; 15. літар. ‘самец аленя і іншых рагатых жывёл’; (СП; ТС; ЖС; НС; ММГ, III; ДСЛ; Бяльк.; Сцяшк., I, II; МСГ). Семантычную структуру полісеманта *рагач* можна прадэманстраваць у выглядзе наступнай схемы:

У структурах полісемантаў, матываваных назвамі жывёл, назіраецца большая самастойнасць, незалежнасць ЛСВ, іх арыентацыя на семантыку ўтваральнай адзінкі, а не на ўласныя сэнсавыя магчымасці. Таму часта ў лексікаграфічнай практыцы такія выпадкі класіфікуюцца як аманімічныя, параўн. *конюх* 1. літар. 'даглядчык коней'; 2. тур., пух., паст. 'воўк, які нападае на коней'; 3. чэрв. 'каршун'; 4. лаг. 'птушка каня' (СГЦ; СП; ТС; Шат.), тур. *короўнік* 1. 'кароўнік'; 2. 'гной з-пад кароў' (ТС), літар. *цялятнік* 1. 'хлеў для цялят'; 2. 'даглядчык цялят'; 3. 'таварны вагон, прызначаны для перавозкі жывёлы', *курятнік* 1. літар. 'памяшканне для курэй'; 2. лоеўск. 'мужчына, які даглядае курэй'; 3. навагр. 'павозка з будкай' (Сцяшк., II; ДСЛ).

Апасродкаваная сувязь ЛСВ, не падмацаваная метафарычнымі ці метанімічнымі адносінамі, назіраецца і ў іншых адменных полісемантах. Характар іх ЛСВ, больш імаляваных і самастойных з-за адсутнасці непасрэдных, кантактных сувязей, абумоўліваецца перш за ўсё семантыкай утваральных адзінак. Схематычна такія структуры ўяўляюць з сябе тып радзільнай полісеміі, параўн.: *зімка* 1. літар. 'зіма'; 2. літар. 'азімая ппаніца'; 3. глус. 'садовае дрэва, плодзі якога спеюць позна і добра захоўваюцца зімой'; 4. чач. 'зімняя шапка' (Янк., I; МСГ), *вазак* 1. літар. 'возчык'; 2. ветк., бабр. 'конь, які можа везці цяжкі груз' (Бяльк., МСГ), барыс., іўеўск. *вазю/р* 'тс' (СП), *вячорка* 1. клім. 'вячэрняя зорка'; 2. мсцісл., касц. 'вечарынка' (Бяльк.).

У тых выпадках, калі апасродкаваная сувязь ЛСВ падмацаваная метафарычнымі, метанімічнымі ці сінеклахічнымі адносінамі, схема радзільнай полісеміі атрымлівае больш-менш канкрэтнае ўвасабленне. Так, напрыклад, для вытворных полісемантаў *вішнёвы* 'вішнёвы зараснік — вішнёвае лісце' (СП), *беразняк*, *беразак* 'бярэзнік — бярозавыя дровы' (СГЛ; СП; Янк., II), *бусліна* 'буслінае гняздо — дрэва з бусліным гняздом' (СП), *асянчук* 'ягня асенняга прыплоду — маладняк асенняга прыплоду' (СП), *грывак* 'сорт аўса — частка страхі, што звисае над сцяной' (СП) гэтая схема можа быць выражана наступным чынам:

4. Полісеманты, утвораныя ад лічэбнікаў, у сваёй большасці з'яўляюцца квантытатывнымі. У якасці ўтваральных адзінак звычайна выступаюць колькасныя, а таксама парадкавыя і

дробавыя лічэбнікі. Утваральны рад уключае лічбы, пачынаючы з адзінкі (мяжа яго практычна адсутнічае, бо колькасць лічбавых утварэнняў амаль бясконца). Так, ад парадкавага лічэбніка *першы (первы)* пры дапамозе суфіксаў *-ак (-як)*, *-ін-* утвараюцца полісеманты, ЛСВ якіх сумяшчаюць квантытатыў і прадметнасць. Напрыклад: *пяшак* 1. літар. 'тавар першага гатунку'; 2. літар. 'першая самагонка з затору'; 3. браг., рэч., гом., лід. 'першы рой' (МСГ; СП), *пявья/к* 1. лельч. 'першакласнік'; 2. добр. 'першае дзіця'; 3. ветк., ваўк. 'першы рой' (МСГ; Сцяшк., І), бялын. *первіна* 1. 'навіна'; 2. 'першы раз' (Яўс.).

Лічэбнік *два* паслужыў утваральнай базай для прыметніка *двайны*, ад якога (ці непасрэдна ад самога лічэбніка) шляхам суфіксальнай дэрывацыі ўтварыліся назоўнікі з квантытатывам "два". Усе ЛСВ такіх полісемантаў суадносяцца з бытавымі прадметамі, дрэвамі, раслінамі, людзьмі і інш., якія складаюцца з дзвюх аднародных ці падобных частак (*двайняты*, *двойня*, *двайнік*). Ад лічэбнікаў *тры*, *трое*, *трэці* (ці апасрэдкавана праз прыметнік *трайны*) утвараюцца полісеманты з квантытатывам "тры", якія называюць метралагічныя адзінкі (вагі, даўжыні і інш.), а таксама прадметы, што вымяраюцца трыма такімі адзінкамі ці ўключаюць у свой склад тры элементы (*тройка* *трайнік*, *трайяк*, *трацяк*).

Вытворныя полісеманты з лічэбнікам *чатыры* (*чацвёрты*, *чацвёрэра*) называюць ёмістасці, меры плошчы, памяшканні, іх часткі і інш., суадносныя з квантытатывам "чатыры" (ці яго чацвёртай часткай). Напрыклад: літар. *чацвярціна* 1. 'адна чацвёртая частка расплававанага бярвяна'; 2. 'пасулзіна ёмістасцю ў адну чацвёртую частку вядра'; 3. 'адна чацвёртая частка чаго-небудзь'; 4. 'надзел, кылак зямлі, роўны прыблізна 1,5 дзесяціны', літар. *чацвёртушка* 1. 'мера вагі ў чвэрць фунта'; 2. 'лісток паперы ў чвэрць ліста'; 3. 'бутэлька ёмістасцю ў адну чацвёртую частку літра', лоеўск. *чэцверань* 1. 'прапілаваны праём у вушпах'; 2. 'праём у дошках, куды заганяецца шпона' (ДСЛ).

Полісеманты, якія ўключаюць у свой склад іншыя квантытатывы, утвараюцца ў асноўным суфіксальным шляхам і абазначаюць разнастайныя метралагічныя адзінкі, а таксама прадметы, дэталі, што складаюцца з пэўнай колькасці інгрэдыентаў ці вымяраюцца такой іх колькасцю. Гэта перш за ўсё агульнаўжывальныя словы тыпу *пяцёрка*, *шасцёрка*, *сямёрка*, *васьмёрка*, *дзевятка*, *дзсятка*, а таксама разнастайныя суфіксальныя дэрываты. Напрыклад: *пяцярня* 1. літар. 'далонь з пальцамі'; 2. тур. 'пяцьдзсят снапоў' (ТС), *пятак* 1. літар. 'пяцікапеечная манета'; 2. гродз. 'укладка з пяці снапоў'; 3. зэльв. 'пятая частка плошчы зямлі' (Сцяшк., І), кап. *сяму/ха* 1. 'бёрда ў сем пасмаў'; 2. 'сем шурак дроў'; 3. 'карта-сямёрка' (Бяльк.), літар. *асьміна* 1. 'старая мера аб'ёму сыпкіх цел, роўная 1/8 бочкі';

2. 'пасудзіна на тры пуды збожжа', тур. *дзеверцы*/к 1. 'набедрыкі з дзевяцію стужкамі на крыжы'; 2. 'дзевяцілінейная газавая лямпа' (ТС), тур. *одзіна/нцатка* 1. 'бёрда на 11 пасмаў'; 2. 'тонкае палатно ў 11 пасмаў' (ТС), *шасна/ццатка* 1. маг. 'шаснаццацігадовая дзяўчына'; 2. клец. 'жанчына, якая любіць маладзіцца'; 3. клец. 'шаснаццаць штук' (Мат.; НЛ), літар. *сотка* 1. 'адзінка ліку, роўная ста'; 2. 'адна сотая частка якой-небудзь адзінкі, меры'; 3. 'мера гарэлкі ў адну сотую частку вядра'; 4. 'бутэлька ёмістасцю 1/100 часткі вядра'.

Семантычную структуру вытворных субстантываў даволі часта складаюць толькі прамыя (намінатыўныя, невытворныя) ЛСВ, якія не знаходзяцца паміж сабой у іерархічных адносінах, а аб'ядноўваюцца значэннем утваральнай адзінкі. Узнікненне такіх структур, як правіла, абумоўлена мнагакратным дзеяннем дэрывацыйнага акта па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі¹. Прычым, акты дэрывацыі могуць ажыццяўляцца незалежна адзін ад аднаго і ў межах розных сінхронных адзінаў, што дае падставу асобным даследчыкам (і асабліва лексікографам) класіфікаваць такія з'явы як аманімічныя². В. Вінаградаў указваў на агульнасць спосабаў утварэння назваў асоб, з аднаго боку, і прылад дзеяння (механізмаў, тэхнічных прыстасаванняў, прыбораў, машын, рухавікоў), з другога, што прыводзіць да сумяшчэння ці зліцця гэтых функцый у семантычнай структуры аднаго слова або да раздзялення адрэдакцыйных утварэнняў на амонімы³. Сумяшчэнне такіх кампанентаў у межах сэнсавай структуры слова цалкам магчыма, рэальнай з'яўляецца і апасродкаваная сувязь ЛСВ (яна грунтуецца на семантычнай тоеснасці ўтваральнай асновы), што і дазваляе нам услед за І. Улуканавым, П. Собалевай, Н. Янка-Трыніцкай, В. Ермаковай лічыць такія з'явы гэтамінамічнасцю полісеміі, а не аманіміяй. Л. Яцкевіч прапануе называць асобныя значэнні такіх полісемантаў не ЛСВ, а словаўтваральна-семантычнымі варыянтамі⁴.

Максімальным складам семантычнай парадыгмы характарызуюцца полісеманты (з мнагакратнымі актамі дэрывацыі), утвораныя ад дэясловаў, прыметнікаў і назоўнікаў са значэннем пэўнай прыметы, колеру, характару дзеяння⁵. Нагадаем некаторыя прыклады структур з паўторнай рэалізацыяй, у якіх адзін з ЛСВ скіраваны ў тэматычную групу "асоба, чалавек": літар. *паруснік* 'паруснае судна; той, хто шые парусы; той, хто займаецца парусным спортам', літар. *начнік* 'няяркая лямпачка, якая запальваецца нанач; чалавек, які працуе ноччу або доўга не кладзецца спаць', літар. *начніца* 'лятучая мыш; той, хто доўга не кладзецца спаць, бадзеецца начама; начная зорка', літар. *гусятніца* 'птушніца, якая даглядае гусей; пасудзіна, у якой смажаць гусей і іншую птушку', літар. *птушнік* 'памяшканне для ўтрымання і развядзення свойскай птушкі; работнік, які даглядае свойскую птушку', літар. *разводка* 'інструмент для развядзення зубоў пілы; разведзеная з мужам жанчына; вадкая сумесь, раствор', маст., іўеўск. *валож.*, маладз., уздз., гом.,

жлоб. *капан/іца* 'жанчына, якая займаецца копкай; штучны вадаём; доўгая канава, выкапаная ўручную; матыка; лапата, рыдлёўка' (Сцяшк., II; СГЦ; МСГ; БДС), *паўн.-зах.*, *цэнтр.*, *усх. сьве/ц* 'сейбіт; фартух, з якога сеюць збожжа' (ЛАБНГ, III; Сцяшк., I; Сцяц., I).

Безумоўна, дэталёва апісаць усе магчымыя мадыфікацыі семантычнай структуры вытворнага субстантыва, правесці ўсебаковую класіфікацыю розных відаў семантычнай суаднесенасці ўтваральнай і вытворнай адзінак і асобных іх інгрэдыентаў у межах пастаўленых задач і аб'ёма даследавання немагчыма. У артыкуле прыводзіцца рабочая мадэль вытворнага субстантыва, які трансфармуецца і развіваецца ва ўзаемадзеянні ўсіх яго асобных частак. Прасторава-часавая дынаміка гэтай мадэлі дазваляе раскрыць агульныя семантычныя заканамернасці яе функцыянавання ў межах літаратурнай мовы, а таксама галоўны кірунак і спецыфіку яе праяўлення ў розных каардынатах лінгвістычнай прасторы беларускіх гаворак.

Такім чынам, характэрнай асаблівасцю вытворных субстантываў з'яўляецца іх абумоўленасць семантыкай утваральных адзінак, апасродкаваная сувязь ЛСВ. Сэнсавыя структуры большасці полісемантаў развіваюцца як за кошт семантыкі ўтваральных слоў, так і афіксаў, якія мадыфікуюць, трансфармуюць слова ў пэўным лексіка-граматычным кірунку. Акрамя значэнняў утваральнай асновы і афіксаў структуры вытворных субстантываў могуць змяшчаць дадатковыя (ідэяматычныя, фразеалагічныя) кампаненты (прырашчэнні), якія не вылучаюцца шляхам сінтэзу частак слова і не атрымваюць свайго фармальнага выражэння. Гэта абумоўлена характарам утваральнай і вытворнай адзінак, іх граматычнай прыродай, марфемнай структурай, дэнататыўна-сігніфікатыўнай суаднесенасцю, сінкрэтызмам і дыфузнасцю многіх іх форм, роляй афіксаў у працэсе дэрывацыі, асаблівасцямі словаўтваральнай мадэлі і інш.

Характэр сэнсавай структуры вытворнага субстантыва ў многім вызначаецца наяўнасцю/адсутнасцю сузалежнай унутранай сувязі паміж ЛСВ. Метафарычная, метанімічная, сінекдахічная і іншага роду суаднесенасць паміж ЛСВ вытворнага назоўніка спрыяюць утварэнню маналітнай, з'яднанай, цэласнай сэнсавай структуры. І, наадварот, абумоўленасць ЛСВ толькі семантыкай утваральнай адзінкі, а не ўласнымі магчымасцямі робіць сэнсавую структуру вытворнага субстантыва чыста апасродкаванай, менш цэласнай, адзінай.

Асобныя ЛСВ вытворных субстантываў суадносяцца як з монасемічнымі ўтваральнымі адзінкамі, так і з рознымі значэннямі (прамымі і пераноснымі) полісемічных слоў. У асобных выпадках вытворны субстантыў поўнаасцю дубліруе (капіруе) адзін (ці некалькі) ЛСВ утваральнага слова, што стварае ўмовы для пераразмеркавання суадносін паміж зыходнай і вытворнай адзінкамі. Дубліраваны ЛСВ пры яго ўключэнні ў структуру

вытворнага субстантыва можа набываць пэўныя сацыяльна-характаралагічныя і канататыўныя якасці.

Утваральнай базай для субстантываў з'яўляюцца практычна ўсе лексіка-граматычныя разрады слоў (у большасці дзеясловы, прыметнікі, назоўнікі, лічэбнікі), шырокі і аб'ёмны змест якіх транспануюцца ў клас іменных адзінак. Семантычная парадыгма большасці аддзеяслоўных і адыменных утварэнняў характарызуецца адкрытасцю, вялікай колькасцю ЛСВ, шырокім ахопам кампанентаў шматлікіх тэматычных груп. У некаторых выпадках ЛСВ утвараюцца ў выніку шматлікіх актаў дэрывацыі па адной і той жа словаўтваральнай мадэлі, што робіць іх больш незалежнымі, самастойнымі. Адзінай умовай існавання такіх ЛСВ у межах сэнсавай структуры полісеманта з'яўляецца агульнасць утваральнай асновы, без якой ЛСВ становяцца несумяшчальнымі і пераўтвараюцца ў амонімы.

¹ **Соболева П.** Словообразовательная полисемия и омонимия. — М., 1980. — С. 85; **Ермакова О.** Лексические значения производных слов в русском языке. — М., 1984. — С. 75 — 81.

² Гл.: **Архипов И.** Семантика производного слова английского языка. — М., 1984;

³ **Виноградов В.** Проблемы морфематической структуры слова и явления омонимии в славянских языках // Славянское языкознание. — М., 1968. — С. 85.

⁴ **Яцкевич Л.** О разграничении лексической и словообразовательной многозначности слова // Веснік БДУ, серыя IV, 1983, № 1. — С. 38 — 40.

⁵ **Шмелев Д.** Проблемы семантического анализа лексики (на материале русского языка). — М., 1973. — С. 72.

С к а р а ч э н н і

БДС — Батлава Л. Беларускія дыялектныя слова. — Мн., 1975;

Бяльк. — Бялькевіч І. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны. — Мн., 1970;

ДСБ — Дыялектны слоўнік Брэстчыны. — Мн., 1989;

ДСЛ — Янкова Т. Дыялектны слоўнік Лоеўшчыны. — Мн., 1982;

ЖНС — Жывое народнае слова. — Мн., 1992;

ЖС — Жывое слова. — Мн., 1978;

ЗНС — З народнага слоўніка. — Мн., 1975;

Касп. — М. Каспяровіч. Віцебскі краёвы слоўнік. — Віцебск, 1927;

ЛАБНГ — Лексічны атлас беларускіх народных гаворак, т. 1 — 3. — Мн., 1993 — 1996;

ЛП — Лексика Полесья. Материалы для полесского диалектного словаря. — М., 1986;

Мат. — Матэрыялы да абласнога слоўніка Магілёўшчыны. — Мн., 1981;

ММГ, — Матэрыялы для слоўніка мінска-маладзечанскіх гавораў, вып. III. — Мн., 1977;

МС — Матэрыялы для слоўніка народна-дыялектнай мовы. — Мн., 1960;

МСГ — Матэрыялы для дыялектнага слоўніка Гомельшчыны // Беларуская мова, вып. 3 — 10. — Мн., 1975 — 1982;

НЛ — Народная лексіка. — Мн., 1977;

НЛГ — Народная лексіка Гомельшчыны ў фальклоры і мастацкай літаратуры. — Мн., 1983;

НС — Народнае слова. — Мн., 1976;

НСл. — Народная словатворчасць. — Мн., 1979;

СГЦ — Слоўнік гавораў цэнтральных раёнаў Беларусі. — Мн., 1990;

СП — Слоўнік беларускіх гавораў паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча, т. 1 — 5. — Мн., 1979 — 1986;

Стар. — Стариченок В. Наименования транспортных средств и упряжи в белорусских говорах. Канд. дисс. — Мн., 1980;

Сцяц., I — Сцяцко П. Дыялектны слоўнік 3 гавораў Зэльвеншчыны. — Мн., 1970;

Сцяц., II — Сцяцко П. Народная лексіка. — Мн., 1970;

Сцяц., III — Сцяцко П. Народная лексіка і словаўтварэнне. — Мн., 1972;

Сцяшк., I — Сцяшковіч Т. Матэрыялы для слоўніка Гродзенскай вобласці. — Мн., 1972;

Сцяшк., II — Сцяшковіч Т. Слоўнік Гродзенскай вобласці. — Мн., 1993;

ТС — Тураўскі слоўнік т. 1 — 5. — Мн., 1982 — 1987;

Шат. — Шатэрнік М. Краёвы слоўнік Чэрвеншчыны. — Мн., 1929;

Юрч., — Юрчанка Г. Дыялектны слоўнік (3 гавораў Мсціслаўшчыны). — Мн., 1966;

Юрч., II — Юрчанка Г. Народнае вытворнае слова: 3 гаворкі Мсціслаўшчыны, ч. 1 — 3. Мн., 1981 — 1985;

Янк., — Янкоўскі Ф. Дыялектны слоўнік, I — III. — Мн., 1959 — 1970;

Яўс. — Яўсееў Р. Маці казала так... 3 гаворкі Бялыніцкага раёна. — Мн., 1978.

астр. — астравецкае; *акц.* — акцябрскае; *ашм.* — ашмянскае; *бабр.* — бабруйскае; *бар.* — баранавіцкае; *барыс.* — барысаўскае; *беш.* — бешанковіцкае; *б.-каш.* — буда-кашалёўскае; *браг.* — брагінскае; *брасл.* — браслаўскае; *брэсц.* — брэсцкае; *бялын.* — бялыніцкае; *бяроз.* — бярозаўскае; *бярэз.* — бярэзінскае; *ваўк.* — ваўкавыскае; *в.-дзв.* — верхнядзвінскае; *валож.* — валожынскае; *ветк.* — веткаўскае; *віл.* — вілейскае;

віц. — віцебскае; *воран.* — воранаўскае; *ганц.* — ганцавіцкае;
гарад. — гарадоцкае; *глус.* — глускае; *глыб.* — глыбоцкае;
гом. — гомельскае; *гродз.* — гродзенскае; *дзятл.* — дзятлаўскае;
дзярж. — дзяржынскае; *добр.* — добрушскае; *докш.* — докшыц-
 кае; *драг.* — драгічынскае; *ельск.* — ельскае; *жлоб.* — жлобін-
 скае; *жытк.* — жыгтавіцкае; *зэльв.* — зэльвенскае; *іван.* —
 іванаўскае; *іўеўск.* — іўеўскае; *калінк.* — калінкавіцкае; *кап.* —
 капільскае; *карм.* — кармянскае; *кар.* — карэліцкае; *касц.* —
 касцюковіцкае; *кір.* — кіраўскае; *клец.* — клецкае; *клім.* —
 клімавіцкае; *кобр.* — кобрынскае; *круп.* — крупскае; *крыч.* —
 крыгчаўскае; *лаг.* — лагойскае; *лельч.* — лельчыцкае; *леп.* — ле-
 пельскае; *лід.* — лідскае; *літар.* — літаратурнае; *лоеўск.* —
 лоеўскае; *лун.* — лунінецкае; *люб.* — любанскае; *лях.* — ля-
 хавіцкае; *маг.* — магілёўскае; *маз.* — мазырскае; *маладз.* —
 маладзечанскае; *малар.* — маларыцкае; *маст.* — мастоўскае;
міёр. — міёрскае; *мсцісл.* — мсціслаўскае; *мядз.* — мядзельскае;
навагр. — навагрудскае; *нар.* — нараўлянскае; *палес.* — палескае;
паст. — пастаўскае; *паўдн.-зах.* — паўднёва-заходняе; *паўдн.* —
усх. — паўднёва-ўсходняе; *паўн.-усх.* — паўночна-ўсходняе;
петр. — петрыкаўскае; *пін.* — пінскае; *полац.* — полацкае;
пруж. — пружанскае; *пух.* — пухавіцкае; *раг.* — рагачоўскае;
рас. — расонскае; *рэч.* — рэчыцкае; *св.тл.* — светлагорскае;
свісл. — свіслацкае; *слон.* — слонімскае; *смарг.* — смаргонскае;
стаўб. — стаўбцоўскае; *ст.-дар.* — старадарожскае; *стол.* —
 столінскае; *тс* — тое самае; *тур.* — тураўскае; *уздз.* — уздзен-
 скае; *устар.* — устарэлае; *усх.* — усходняе; *уш.* — ушацкае;
хойн. — хойніцкае; *хоц.* — хоцімскае; *цэнтр.* — цэнтральнае;
чач. — чачэрскае; *чапін.* — чапніцкае; *чэрв.* — чэрвенскае;
шчуч. — шчучынскае;

